

שפתו ההרמונית של המלחין מתי כספי: השתקפויות בשיר מִיִּשְׁהוּ

פתח דבר

בתוך שפתו ההרמונית של המלחין מתי כספי ניתן לאבחן את עושר המקורות המוזיקליים הרב ביותר מאז תקומת הזמר העברי.

במהלך עשרים שנות יצירה אינטנסיביות במיוחד (1970-1990) "האֶפְרָט היצירתי" שלו לא היה זקוק לתהליך התפתחותי: הוא היה משוכלל מרגע היוולדו. שירים מוקדמים כשיר **שלי ושלה** או **אני מת**, עוד מתקופת "שלישיית לא איכפת להם" (ימי שירותו הצבאי) הם כבר עתירי אותה שפה "מתית" שנכיר אותה מיד. בצעירותו התמסר ללימוד הנגינה בגיטרה (הכלי שהוא קשור אליו ביותר) ובפסנתר, ומאז חשף את עצמו באופן טבעי ביותר לכל סוגי המוזיקה בלמידה עצמית – הוא לא יכול היה שלא לקלוט את כל מה "שמצלצל" ברדיו, בטלוויזיה, בתקליט המתנגן או בקונצרט. הספיגה הטוטאלית הזאת של בן קיבוץ חנייה "הטיסה" אותו אל כל יעד מוזיקלי שחיפש, ומצא אותו אחר-כך מחדש בתוך מסע הלחנותיו שלו.

בד בבד עם האינדיווידואליזם יוצא הדופן שלו² הוא גם עובד במעבד, כנגן וכזמר עם חברים רבים למקצוע, ואלה זכו ליהנות מן הברדן שבו ולהתבשם מכישורי הברדנות הקולחים שלו. חברים אלה מציינים את המהירות והדייקנות שבה המוזיקה נובעת מתוך אותו "אֶפְרָט יצירתי" החוצה. המוזיקליות הפורצת הזאת הביאה לכתיבת לחנים, שרק אחר-כך הותאמו להם מילים.

את תהליך ההלחנה ניתן לתאר כסיטואציה שבה מצב הרוח של השיר הוא תמיד נקודת המוצא. עליה מתלבשים מיד הן הדימוי הקצבי והן הצבע והאופי ההרמוני. אם מילות השיר נתונות מראש (נזכור שגם הלחין לא מעט שירי משוררים – לדוגמה **איך זה שכוכב** – נתן זך, **כשאלהים אמר בפעם הראשונה** – נתן זך, **ביום מסה** – משה טבנקין), הרי שהסיטואציה באה בעקבותיה³; אם מילות השיר משתרבות אל תוך תהליך ההלחנה כי אז בנקודה שבה מופיע מצב הרוח של השיר בתוך נפשו של המלחין וכבר נובעים מתוך אותו מצב רוח הקצב וההרמוניה – נכנס כותב המילים לפעולה ותהליך היצירה הופך משותף לשניהם. יש והלחן פרץ כל כך מהר עד כי על בסיס מוגמר יותר או מוגמר פחות או מוגמר לגמרי – נכנס כותב המילים לפעולה⁴. מן הראוי לציין כאן את אהוד מנור כמי שהירבה לשתף פעולה עם מתי כספי בדרך עבודה זו, אף הבין היטב את רוח לחניו.

היסודות החוברים בתוך יצירתו כמקורות השפה המיוחדת שיצר הם מגוונים ביותר. בראש וראשונה הרמוניות עולם הג'אז ועולם הסמבה והבוסה־נובה (חדרו כאן בחוזקה בנוסף ליסודות ההרמוניים יסודות הקצב של אמריקה הלטינית), מודאליות עשירה עד כדי הרחבת הטונאליות לממדיה המכסימליים, מירקמים וקווים (בראשם מיפלסי הולכות הבס), המשתמשים באופן החשיבה הבארוקית, דרכי בניית המוטיב – השימוש בו ופיתוחו ברוח התקופה הקלסית, עולם מיקצבי הרוק החדשים במיטבו⁵. כל אלה נתעצבו תוך כדי החיבור והשילוב, המיוחדים למתי כספי, לכלל שפה מגובשת שאלמנט ההרמוניה הוא הבולט בה ביותר. התרכבותם של כל האלמנטים למיקשה אחת היא רק צד אחד של המטבע. הצד השני – מתוך השפה המגובשת הזאת צמחה בכל שיר ושיר אמירה מיוחדת שניתן לזהותה היטב.

1 המחקר על שפתו ההרמונית של המלחין עומד להתפרסם במונוגרפיה שכתבתי אודותיו שתישא את הכותרת "עולמו ההרמוני של מתי כספי".

2 בתהליך ההלחנה וההפקה של שיריו הוא שווה הרבה עם עצמו כזמר וכנגן במספר כלים.

3 אחר-כך מטפל כספי ברגישות וברצינות בעקסט, עד לפרט האחרון.

4 האלבום "מת" משנת 1993 הוא כולו במצב רוח עגום, וכל שיר בו הוא נֶתַח מתוך אותו מצב רוח. הוא נוצר כולו בהכונתו של מתי כספי בימים הקשים בטרם עוזבו את הארץ לשהייה בת ארבע שנים בארה"ב. ראשית הולחנו הלחנים העצובים ואחר-כך כתב להן אהוד מנור מילים מתאימות.

5 זה האחרון מקבל את ביטוי בעיקר בחטיבת השירים שהולחנו לריקי גל.

ואלה הם עיקרי שפתו ההרמונית של כספי (על קצה המזלג):

האקורד האהוב עליו ביותר הוא הספטאקורד החצי מוקטן (**ברית עולם**); הקווינטה המוקטנת מככבת אצלו כמקפדת את ראשו של האקורד המשולש בתוך תרכובות של ספטאקורדים, נון-אקורדים ומה שמעבר לזה (**חלק מהנוף**); כספי אוהב להשמיט צלילים באקורד (**יום יום אני הולך למעונך**).

הסולמיות העשירה טעונה הרבה פריגיזציות, פינות דוריות, חילופי טוניקה מזורית ומינורית, תשלובות מודוסים, מעברים כרומטיים ואנהרמוניים מפתיעים.

הצבע ההרמוני חובק עולם ומלואו – מן הרוסיות החבויה ועד לג'אז בעירום, וניגודים כרוק מודאלי ובלוז בתוך הסולם המינורי הם טבעיים לו ביותר.

מתוך מורשת הבארוק והקלסיקה אותם ספג בעורקיו כמעט שלא במודע – יש לציין את הולכת הקולות הקפדנית בתוך ההרמוניה ובקווי הבס (**לקחת את ידי בידך**), את אמנות פיתוח המוטיב עד לכדי מלודיות עשירות (**מקום לדאגה**), הירמונים שונים ללחן זהה ולחנים שונים להרמוניה זהה (**ציפורים בראש**).

עם כל המורשת הזאת – כספי מלא ברצון שהוא העזה לחרוג מן הנורמות והסיבות לכך הן תמיד דרמטיות-מוזיקליות. הוא מרבה באוקטבות מקבילות (**עוד יום**), הסקונד-אקורד אצלו עולה לעיתים קרובות בבס (**הבלון שלי**), הוא מטשטש את הטונאליות באחת משתי דרכים – אם בדרך התנודה בין מרכזים טונאליים (**ימי בנימינה**) ואם בדרך הכרומטיקה העשירה (**עיר עצובה**).

הערה: איננו נכנסים כאן לתחומי המקצב האהובים עליו – אך נזכיר את המיגוון הכולל את הסמבה – בוסהנובה, הרוק והפאנקי – בצד ה-*esta* לשירי תאטרון וה-*largo* לשירים ליריים.

השיר מישהו

בשיר **מישהו** (המילים מאת אהוד מנור) נראה דוגמא לחלק מן התכונות הללו כפי שהן משתקפות בהלחנה מפורסמת פרי עטו; השיר נמנה על חטיבת השירים השקטים-מינוריים.

הנה רצף מילות השיר בציון חלקי המבנה המוזיקלי:

בית א'

חלקי
צורה
מוזיקלית

א

מישהו,

מישהו דואג,

דואג לי שם למעלה.

בא והדליק כמה כוכבים

והם נופלים אחד אחד.

בית ב'

א

מישהו,

מישהו דואג,

דואג לי שם למעלה.

בא ואסף כמה כוכבים

השיב אותם אחד אחד.

ב

אנו סובבים בשתי דרכים שונות,

יום ולילה לארץ.

עיפים ורעבים ומחפים לאות,

בנתיבי אבק וזמן.

כעין

כעין

ג

אנו נפגש בסוף דרכים ושאלות,

נפגש בתם ימים רבים,

בתם הרבה לילות.

פזמון

פזמון

ד

אני יודעת שאתה קרב עכשו,

אביב חלף,

קיץ נאסף,

והגשם שב.

ארוך

ארוך

ד

אני יודעת שאתה קרב עכשו,

אביב חלף,

קיץ נאסף,

והגשם שב.

אהוד מנור

מצב הרוח הכללי של השיר

אפשר לסכם את מצב הרוח הכללי של השיר הזה במילים קצת פיוטיות כ"אווירת-דת נוסח באך שעוזרת לתפילת היחיד". **מישהו** הוא בעצם תפילה. וכשאתה אומר "תפילה" – מיד אתה חש איזושהי התייחדות, איזושהי שלווה שבאמונה. כשמתני כספי לקח לידי את המילים של אהוד מנור פעלה עליו כנראה באופן תת-מודע השפעת המוסיקה הדתית של יוהן סבסטיאן באך. ומבאך ואילך: הוא לש אותה בתוך נפשו ונולד לו לחן שקוֹרֵץ משפע התכונות ההרמוניות שבמוסיקה של באך וקודם כל בפסוקי הכוראלים. גם עיני הנפש שבתוך הפסיונים כאילו חילחל לכאן. והטמפו האיטי, בשלוה ובמנוחה, אוחד את הכל.

Am

מישהו - גרף שנקריאני

A, A1

B

5 3 2 || 1 5 ||

I II⁷ I⁶ IV-⁷_{#1} V_# V^{#4}₂ III II⁷ II^{b1} V⁶_{#1}

T D (T) SD D

C

|| 3 2 ||

I IV—⁶_{#1} VII_b III^{b7} II⁷_{#5} V_#

T SD D

(C)

D

3 2 1 (5 —————) 1

I IV I VII III^{b7} VI⁷ II⁷_{#5} V_# I

T SD D T

נספח הסברים מיוחד לגרף השנקריאני

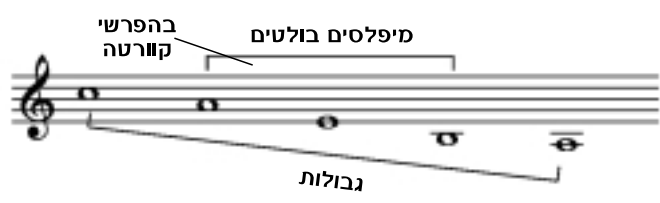
הגרף מאפשר לנו התעמקות יתר בניתוח השיר:

1. במבנה בולטת סימטריה של 4 תיבות בכל האיברים הגדולים, למעט האיבר האחרון שהוא בן 6 תיבות (מן המילים "אני יודעת שאתה קרב עכשיו" עד הסוף) שחלה בו ירידה דרסטית במלודיה.
2. השוני בין החטיבות הוא בהתאם למיפול המתקפה של תחילת המלודיה בכל חטיבה:
 - A - צליל הקווינטה
 - B - צליל האוקטבה
 - C - צליל הדצימה
 - D - צליל הדצימה (D בנוי על C בחיקוי ראש ובירידה דרסטית בהמשך)למדנו מכאן שבשטחים הרחבים יש מתלול חד של עליה לעומת הקונטורים הקבועים בירידה בסדרי הגודל הקטנים!
3. בולטת תנועה פוליפונית ערה בין הבס והסופרן בהליכת הקווים הארוכים כאשר הבס משקף את המהלכים ההרמוניים בהשראת הבארוק.
4. חטיבות B, C, D הן כעין פזמון ארוך - הן במוסיקה והן במילים.
5. רישום הדרגות בגרף הוא מפורט למדי, שימו לב לסקסטאקורדים הרבים (הם כעין בארוקיים אך נפתרים שלא כמקובל בבארוק), למשולשים ולהיפוכי הספטאקורד מטיפוס דומיננטי.
6. סומנו גם כל הופעות הצליל השני המונמך. הקשריו השונים מפורטים בתוך ההסברים.
7. הכובעים (= צלילי סולם בולטים) הם על טהרת הסדר הטוב 1 2 3 5.

המסר המוסיקלי

- הריח העתיק נושב לעברנו - זוהי רוח הבארוק השלטה שלטון ללא מצרים במוסיקה: אם בצעדי הבס ובמהלכים ההרמוניים בכלל שהם רוויי סקסטאקורדים, ספטאקורדים מן הטיפוס הדומיננטי על היפוכיהם ומשולשים, ואם במהלכי הסקונדות בירידה של משפטי הזמרה המזכירים את עקרון העגמומיות שהוא סממן בארוקי מובהק. האקורדים המשולשים הנקיים והקצב ההרמוני האיטי יחסית תורמים לאווירת השלזה, בצמוד לעוצמת העושר בשפתו של כספי שאף פעם לא נמוגה.
- הלחן נע כולו בתוך גניוס המודוס המינורי על גיוונו, ללא מודולציות. הפעם טוב למתי להישאר בבית... אלא שהגיוונים של מינור מלודי, הרמוני וטבעי נשמעים היטב, והנקודות הפריגיות הן רעננות במיוחד - או כצליל שני מונמך לעצמו (ת' 14) או כאמצעי להדגשת הדרגות III, VII (ת' 19, 24). ראו בהמשך בדוגמאות.
- התנועה המתונה של המלודיה בסקונדות או בצלילים חוזרים יוצרת תבניות זעירות המתקבצות לקונטורים ברורים בירידה בתוך מנעד כולל רחב מאוד: ראו בדיאגרמה צלילית בדוגמא מס' 1.

דוגמא מס' 1

המבנה הוא בבחינת חריג מעניין: נוצר כעין פזמון ארוך מאוד שהוא לבו ובשרו של השיר. הגרף גם הוא משקף היטב את הסוד הזה הטמון בשיר. יש לציין את המוטו החוזר איתו פורץ השיר. הוא חוזר פעמים רבות ויש לו טבע של צלילי רקיעה לעומת המלודיה בכללותה שמיד מתחילה לזרום בתנועה ערה.

ת' 1

הצליל הרצי"טטיבי החוזר במיקצבי המילה "מישהו" יוצר את המוטיב שהופך למוטו השיר כולו. חזרותיו רבות.

ת' 2

דרגה II^7 במבנה האקורד החצי מוקטן מופיעה בארבעה מקומות ודבר זה מחזק את היותה כעין מוטיב הרמוני חשוב. היא חוזרת במדויק בת' 6, אחר-כך בת' 13 בהקשר שונה ובת' 22 באופן בולט במיוחד כשיאו של מהלך הרמוני.

ת' 4

זוהי אחת הדוגמאות היפות למהלך בארוקי בו האקורדים נעים בכיוון הפוך לנעימה (על אף שצלילי הספטימה אינם נפתרים באופן תקני). הספקטאקורד המוקטן על הצליל הרביעי המוגבה בסולם המינורי הוא מאפיין בארוקי-קלאסי, אשר מגיע לפני הדגשה דרמטית נקודתית ומקדם אותה (ר' באריות של גלוק).

ת' 9-12

שרשרת האקורדים המכילה היפוכי ספטאקורדים מטיפוס דומיננטי על פתרונותיהם התקניים מגבירה עכשיו את תחושת הבארוק. באותו רגע בו נפתרת V^2 ל- I^6 (בין ת' 10 לת' 11) נוצרת תרכובת צלילית מאוד מיוחדת בין המלודיה והאקורד: מתי כספי דואג למירווח של טרצה בין סופן האקורד והמלודיה (מי-סול#) והקווינטה הזכה שבין המלודיה והבס (דו#-סול#) עומדת במנוגד לצבע ההרמוני הכללי של אקורד לה מזור; בת' 11 בזכות סול#, בנעימת השיר אנו שומעים לפתע I^7 בדמות ספטאקורד מזורי גדול על גבי דו# בבס! זהו איזשהו שיא של מהלך מזוריזציה מקומי - אשר מתי נסוג ממנו לפתע באקורד הבא כשהוא מבצע "נפילה מקבילה" (דוגמא מס' 2):

דוגמא מס' 2

ת' 14, ת' 19

בשני מקומות אלה מופיע הצליל השני המונמך. הוא תמיד רענן. נראה אותם, דווקא כשהם מייצגים הקשרים שונים של הדרגה השניה המונמכת. (דוגמאות מס' 3, 4).

דוגמא מס' 3

האקורד הזה מופיע בתוך מהלך של חצאי טונים בירידה בבס. דרגה II נאפוליטנית זו מפתיעה מאוד לאחר II^7 מן השגרה שהופיע לפנייה. הפריגיזציה הרגעית הזאת (ס) מעכבת כאילו את הירידה הטבעית מ- II^7 ל- IV^6_4 , שאמנם מופיעה באקורד הבא. המעבר לשם יוצר בין השאר אוקטבות מקבילות בין סיב ללה "המתאזנות" על-ידי הצליל פה המקשר במלודיה בין שתי התיבות.

ת' 19

Am Gm7 C7

ר - טים ? תם - נש - נ - נ

VII \flat III \flat 7

הפעם הצליל השני המונמך משרת את המינוריזציה החריפה כמעט כסטיה לסולם ה-VI = המקביל המזורי (פה מזור). בנוסף לכך מתחילה בתיבה זו ירידת הבס לעומק, שמעביר בנו רטט. היא גם מתלווה אל ירידת המלודיה שתתגבר בהמשך. המינוריזציה החריפה מסבירה לנו בדיעבד את הרמז הראשון בכיוון זה בת' 14.

ת' 16

יש גם גירסאות ביצוע ברבע האחרון עם $V \frac{\#6}{3}$ במקום $V \frac{\#7}{\#}$.

ת' 20

החלום של הליכה עד סוף הדרך לסולם פה מזור נגוז. ציפינו לאקורד פה מיזור בתיבה זו ומתי כספי מפתיע אותנו במזוריזציה חריפה שכנגד: ספטאקורד של דרגה II עם כל ההגבהות האפשריות כדומיננטה שניונית אל $V \frac{\#7}{\#}$. האקורד $II \frac{\#7}{\#}$ הוא מפתיע, כרומטי ונועז, והוא כאילו אומר: די לנו להשתטות במשחקי המינוריזציה של הצליל השני המונמך - הבה ונחזור לסולם לה מינור המקורי שלנו. אך... לא ולא! ראו מה קרה בסוף השיר (דוגמא מס' 5 להלן).

ת' 21-22

הדרגה $II \frac{\#7}{\#}$ (הספטאקורד החצי מוקטן) הוזכרה מאז תחילת הופעותיה בת' 2. היא מופיעה בפעם האחרונה בשיר זה בסוף ת' 22 בשיאו של המהלך המחזיר אותנו לתחושת סולם לה מינור הסטנדרטי והיא מקבלת הדגשת יתר על-ידי המעבר ההדרגתי אליה $IV-IV^2-II \frac{\#7}{\#}$.

ראו בדוגמא מס' 5 את הדרך ההרמונית אל סיום השיר:

דוגמא מס' 5

Am

זו VII⁷ מרגיעה ואף רעננה.

שוב הצליל השני המונמך; הפעם רעננות המינוריציה של הצליל השני המונמך היא בשיאה כי המעבר לאיזור פה מזרז (הדרגה ה-VI) מתבצע, אם כי על טוניהקה שהיא ספטאקורד מזרזי גדול. אנו למדים שהמינוריציות האלה הלכו והחריפו במהלך השיר עד להופעת הצליל השני המונמך כאן, בפעם האחרונה.

המעבר הכרומטי מפה בתובה הקודמת לפה בתובה זו בולט ביותר. שוב מתי כספי יוצא מפה מזרז=VI טבעית אל ה-II במינור מלודי, ופיצוי המזרזיזציה פועל היטב לקראת הגעת דרגה V עם הטון המוביל באקורד הבא.

זוהי V הרמונית מיוחדת במינה בה צליל הקווינטה של האקורד מוגבה; הוא יכול להתפרש כעייוב קונטרפונקטי אל צליל של סקסטטה המחליף את צליל הקווינטה. בולטת מאוד הבלוזיות של ה-V האחרונה הזאת בשיר שכאן היא משמשת כסמל להשתלבות המינור הטבעי המודאלי ברגע זה של סיום עם ה-V החותמת כאקורד דומיננטי חזק המכיל את הטון המוביל.

השיר משהו בלחנו של מתי כספי איפשר לנו לאמת ולהפנים חלק מתוך עיקרי שפתו ההרמונית של המלחין, בראשם, במקרה זה, השפעת הבארוק מן הפן של הולכת הקולות הקפדנית (הן בתוך ההרמוניות והן בקווי הבס). בנוסף לכך פגשנו בסולמיות העשירה החובקת בתוך המינור פריגיזציות רבות ומפתיעות ורוסיות חבויה. לאור כל זה, ניתן להציע שהמוסיקה של מתי כספי ראוי שתתפוס מקום נכבד בתוך לימודי ההרמוניה המתקדמים.⁶

6 ספרי, "עולמו ההרמוני של מתי כספי", שיתפרסם בעוד כשנתיים, מכיל ניתוחי ארבעים שירים כדוגמת ניתוח זה; הוא יעשיר את דעתנו במכלול גדול של הוכחות לשפתו הבלתי נדלית של מלחין זה.